

HUMANITIES

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.2.1.14>

ZDOBYWANIE KOZACTWA UKRAIŃSKIEGO WE WZMIANKACH WSPÓŁCZESNYCH Z XVI W.

Oksana Amelina

*aspirantka Odeskiego Narodowego Uniwersytetu imienia I.I. Miecznikowa
(Odessa, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-2450-7848

e-mail: sunkiss2017@ukr.net

Adnotacja. Artykuł ujawnia kwestię postrzegania tradycji zdobywania kozackiego przez współczesnych, głównie urzędników Rzeczypospolitej, podróżników, dyplomatów. W publikacji przeanalizowano materiały skupione w uniwersałach królewskich i hetmańskich, dekretach i listach z tego okresu. Ponadto szczególną uwagę zwraca się na notatki współczesnych, którzy służyli na dworach królewskich lub byli znanymi ówczesnymi działaczami politycznymi i wojskowymi. Opinie współczesnych o zdobywaniu ukraińskich kozaków są dość reprezentatywne i umożliwiają bardziej obiektywną ocenę oficjalnej i nieoficjalnej interpretacji i uzasadnienia zdobywania, zarówno w środowisku ukraińskich kozaków, jak i we władzach Rzeczypospolitej Polskiej. Ponadto publikacja ta częściowo ujawnia kwestię wpływu tradycji zdobywania na sytuację międzynarodową w granicach Wielkiej Granicy Stepowej Ukrainy.

Słowa kluczowe: zdobywanie kozackie, Wielka Granica Stepowa, Rzeczpospolita Polska, Imperium Osmańskie, zdobycz, kroniki.

PREY OF THE UKRAINIAN COSSATIANS IN MEMORIES OF CONTEMPORARIES OF THE XVI CENTURY

Oksana Amelina

Postgraduate Student

Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-2450-7848

e-mail: sunkiss2017@ukr.net

Abstract. The article reveals the issue of perception of the tradition of Cossack prey by contemporaries, mostly officials of the Commonwealth, travelers, diplomats. The publication analyzes the materials concentrated in the royal and hetman's universals, decrees and letters of this period. In addition, special attention is paid to the notes of contemporaries who served at the royal court, or were well-known politicians and military figures of the time. The judgments of contemporaries about the prey of the Ukrainian Cossacks are quite representative and make it possible to more objectively assess the official and informal interpretation and justification of prey, both among the Ukrainian Cossacks and in the government of the Commonwealth. Also, this publication partially reveals the impact of the tradition of mining on the international situation within the Great Steppe Frontier of Ukraine.

Key words: Cossack prey, Great Steppe Frontier, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, prey, chronicles.

ЗДОБИЧНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ЗГАДКАХ СУЧАСНИКІВ XVI СТ.

Оксана Амеліна

аспірантка

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-2450-7848

e-mail: sunkiss2017@ukr.net

Анотація. У статті розкривається питання сприйняття традиції козацького здобичництва сучасниками, переважно урядниками Речі Посполитої, мандрівниками, дипломатами. У публікації проаналізовано матеріали, зосереджені в королівських і гетьманських універсалах, постановках і листах зазначеного періоду. Окрім того, особлива увага звертається на записки сучасників, які служили при королівських дворах або були відомими тогочасними політичними та військовими діячами. Судження сучасників про здобичництво українського козацтва є доволі репрезентативними й дають можливість більш об'єктивно оцінювати офіційне та неофіційне трактуван-

ня й обґрунтування здобичництва як у середовищі українського козацтва, так і у владі Речі Посполитої. Також публікація частково розкриває питання впливу традиції здобичництва на міжнародну ситуацію в межах Великого Степового Кордону України.

Ключові слова: козацьке здобичництво, Великий Степовий Кордон, Річ Посполита, Османська імперія, здобич, хроніки.

Вступ. Станом на сьогодні значна частина істориків і дослідників звертає увагу на питання соціокультурних особливостей українського козацтва. Попри значний історіографічний доробок, залишається мало дослідженими або такими, які потребують подальшого вивчення чи переосмислення, низка питань, серед яких і проблематика козацького здобичництва. Загалом під поняттям «здобичництво» розуміють степову партизанську війну, яку вели козацькі ватаги проти татар (Плецький, 2002: 172), а також ногайців у межах Великого Степового Кордону Європи, який проходив і через українські території. Висвітлення питання сприйняття і трактування козацького здобичництва їхніми сучасниками, котрі як займали офіційні посади при владі, так і входили до інших соціальних груп, дає можливість більш об'єктивно розкрити проблему сприйняття традиції здобичництва не тільки тодішнім суспільством і самими козаками.

Основна частина. Історіографія із цієї проблематики є доволі вагомою. Одними з перших на питання козацького здобичництва звернули увагу історики XIX ст., а саме: А. Скальковський, А. Стороженко, М. Грушевський, Д. Яворницький. Історики радянського періоду продовжили дослідження своїх попередників, особливо зосередили увагу здобичництва в контексті військової культури українського козацтва. Варто згадати про науковий доробок таких істориків: В. Довнара-Запольського, В. Голобуцького, І. Крип'якевича, О. Апанович. Наші сучасники все більше уваги звертають на соціокультурні особливості в обґрунтуванні козацького здобичництва. Зокрема, важливим є трактування традиції козацького здобичництва із залученням концепції Великих Степових Кордонів. Варто зазначити роботи істориків Я. Дашкевича, С. Леп'явко, В. Брехуненка, Т. Чухліба, В. Грибовського, Д. Вирського.

З другої половини XVI ст. до польських королів надходили регулярні скарги від кримського хана й османського султана щодо здобичницьких походів козаків на територію, підконтрольну Османській імперії, з метою захоплення різної здобичі, від худоби до полону (Грушевський, 1908: 5). Так, у 1570 р. та 1571 р. кримський хан Девлет І Гірей скаржився польському королю й зазначав, що козаки роблять спустошливі походи на його землі, під час яких забирають худобу та майно, а ще жінок ті дітей, яких виводять до України (Леп'явко, 1999: 36–37).

Значимо, що король мав реагувати на вищезгадані скарги. Така прикордонна діяльність козаків впливала на міжнародну ситуацію, особливо польсько-османські відносини. Аналізуючи джерела, бачимо, що в XVI ст. здобичницькі походи козаків ставали проблемою для польської влади, особливо враховуючи той факт, що польські королі виплачували «упоминки» ханському Бахчисараю й намагалися уникнути їхніх майже щорічних набігів на прикордонні воєводства. Водночас здобичницькі походи козаків ставали фактором протидії османській загрозі. Щоб узяти під контроль таку «свавільну» діяльність козаків на Степовому Кордоні, польський уряд ініціює спеціальну постанову під назвою «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571» (Ковалець, 2015: 63–71). У цій постанові, яка ухвалена в результаті комісії, що відбувалася в липні 1571 р. в Черкасах між представниками польського уряду та старшиною низового козацтва Війська Запорозького, вирішено, що «гетьманом і старшим» над запорозькими козаками повинен стати шляхтич Валентин Ольшовицький. У свою чергу, козацтво на чолі із цим гетьманом має підпорядковуватися великому коронному гетьману Польщі Юрію Язловецькому. А вирішувати всі справи між місцевою старостинською владою та козаками мав спеціально поставлений «служебник» від коронного гетьмана. Але найголовніше для висвітлення досліджуваної проблематики: ця постанова на правовому рівні Корони Польської узаконювала воєнну здобич козаків, адже черкаському старості наказувалося «подарунків своїх ніяких не брати, тільки Рицарським правом той гарач, як служебне короля його милості» («A prissandow swych zadnich nie bracz, jedno Piczerskim prawem owy karacz, iako sluzebne Krolia Je[go] M[ilosci]») (Ковалець, 2015: 65).

Аналізуючи вищезазначену постанову, розуміємо, що фактично влада Речі Посполитої намагалася взяти під контроль здобичницьку діяльність козаків. Разом із тим бачимо, що вже в 1571 р. польський уряд офіційно закріплює за козаками право на здобич, яка є своєрідною платою за несення військової служби. Очевидно, що такий стан справ впливав на трактування сучасниками здобичництва. Так, у зазначеній постанові офіційно визнавалося право козацтва на здобичницьку діяльність, але при цьому зазначалося: «... на вірність і в усьому на всілякий послух і дотримання перемир'я з Цісарем Турецьким. Що його підданам ніякої шкоди чинити не мають...» (Ковалець, 2015: 67). Тобто офіційно визнавалося здобуте козаками під час санкціонованих походів на Кримське ханство й інших васалів Османської імперії. Ця здобич визнавалася владою та зазначалася як «гарач» («karacz»).

Варто зазначити, що постанова 1571 р. не припинила здобичницькі походи козаків, про що свідчать скарги кримського хана 1576 р.: ««... У теперішній час козаки з Вашого королівства переїжджають Дніпро й у межах нашої держави захоплюють коней, худобу та майно наших підданих, а жінок, орачів і працюючих їхніх беруть у полон» (Стороженко, 1904: 38).

Інформацію про те, що козацьке здобичництво мало як офіційне, так і неофіційне трактування, підтверджує доробок польського шляхтича й королівського дипломата Бартоша Папроцького. Він у 1575 р. у Кракові опублікував «Історію жалісну про прудкість та лють татарську і про суворе нищення та псування

Земель Руської та Подільської» (Вирський, : 55) та ще одну роботу в 1599 р. (Paprocki, 1858). У них відображено ставлення Б. Попроцького до здобичництва. Загалом він акцентує увагу на тому, що козацькі здобичницькі походи є відповіддю на татарські, разом із тим на жорстокості українського козацтва щодо місцевого татарського населення та наводить приклади захоплення полону (Paprocki, 1858: 427; Вирський, 2016: 87). Цікавим є те, що зазначені праці відображали думку тодішньої влади, яка через літературну діяльність шляхтичів ставала більш доступною їй, у свою чергу, впливала на формування сприйняття образу козацтва серед населення.

Варто згадати ще одного шляхтича, який залишив згадки про здобичництво українського козацтва, а саме Свентослава Оржельського. Він у 1577–1578 рр. зауважив, що запорозькі козаки живуть лише зі здобичі, яку захоплюють у турків і татар на суходолі та на морі. Таку діяльність козацтва С. Оржельський називав не інакше як «грабуноком» (Kuntze, wyd. 1917: 306). Цікавими є свідчення католицького священника Яна Піотровського в листі до коронного маршала в 1578 р., який про наслідки походів козаків, що «знищували все», виходячи з його риторики. Такі дії запорожців сприймалися як протиправні та грабіжницькі (Sprawy wojenne...1887: 124).

У 1578 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій укладав новий документ «Постанову з Низовцями», у якій записано, щоб козаки Кримському ханству «жодної шкоди не чинили ... людям, улусам, полям, і челяді, і бидлу, ані жодній речі шкоди не мають робити» (Стороженко, 1904: 74). Зазначимо, що ця постанова, як і попередня, не увінчалася успіхом, бо після її підписання козаки йдуть здобичницьким походом на Молдавське князівство, пізніше до Очакова, де беруть здобич у розмірі 180 коней (Sprawy wojenne...1887: 150).

Разом із тим згадки сучасників дають нам інформацію про те, що влада Речі Посполитої використовувала здобичницьку діяльність козаків у власних цілях. Підтвердження знаходимо в роботі польського шляхтича німецького походження Рейнольд Гейденштейн, який служив при дворі польського короля та великого князя литовського Стефана Баторія (Гейденштейн, 1889). Він зазначав, що під час Лівонської війни польський король активно залучав козаків до військових дій, разом із тим військова здобич дозволялася як частина плати. Однак сам автор здобичництво українського козацтва також трактує як «грабунки» (Гейденштейн, 1889: 89). Загалом роботи Р. Гейденштейна були доволі відомими й впливали на формування образу козацтва в суспільстві. Очевидно, що коментарі автора щодо грабіжницьких походів, злочинів сприймалися негативно: «... Злігалися сюди, звичайно, ласі на здобич з ворогів ... нарешті, часом, коли офіційної війни не було, навіть хтось із молоді найперших родів місця ці відвідував, заради випробування мужності, маючи відразу до спокою, й аби не сидіти без діла та не заслабнути через байдкування. Ворогують із кожним, з кого найбільшої здобичі сподіваються, чимало з них варвари, оскільки ж більшість між ними Християни складають і швидше Татарам особливо неприяні є, то більшою мірою Польським королям ревно служать... Козаки: бо таким спільним іменем звать усіх, як кінних, так і піших, котрі на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дражнять, приватним способом діючи, і добровільне військо збирають» (Гейденштейн, 1889: 7–9).

У 1585 р. у Кракові вийшла книга шляхтича Станіслава Сарницького «Опис давньої та нової Польщі», який за походженням був русином із Підляшшя (Вирський, 2009: 19–35). У цій праці автор зауважив про здобичництво та один із цікавих і малодосліджених його аспектів – полон і козацькі розвідувальні рейди заради отримання інформації з полонених татар.

У 1589 р. тогочасна польська преса, інформацію з якої також можна віднести до свідчень сучасників, повідомляла про напад козаків на Гезлев (сучасне м. Євпаторія), під час якого також було захоплено чимало здобич (Вирський, 216: 126). У тому ж році знаходимо свідчення про здобичницьку діяльність козаків і в офіційних документах, а саме королівській інструкції, у якій повідомлялося, що українські козаки розбили татарський підрозділ неподалік від фортеці Сороки на Дністрі. При цьому в ординців було відбито 2 тисячі 700 осіб, яких вони захопили на Поділлі (Грушевський, 1908: 61).

Аналізуючи свідчення сучасників, знаходимо важливу інформацію не тільки про ставлення польської влади до здобичництва, міжнародну ситуацію, і її структурні компоненти здобичі, що також є важливим. Так, у тогочасних новинах під назвою «Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками» чи не вперше знаходимо згадки про те, що в 1590 р. козаки напали на Очаківську фортецю, яку, за свідченням джерела, «зруйнували й розорили та серед інших трофеїв привезли тридцять гармат» (Вирський, 216: 122).

Також у тогочасних новинах зустрічаємо одне з обґрунтувань здобичницьких походів козаків – помсту за шкоду від татарських нападів на українські землі. Так, у 1589 р. козаки напали на володіння кримського хана: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе, і переправились за річку Дністер...» (Вирський, 216: 122). Проте такі повідомлення фактично про «виправдання» козацьких походів були доволі нечисленними. Зауваження щодо козацьких грабунків зустрічалися постійно. Так, у 1590-х рр. у місті Фастові на Київщині став проживати католицький єпископ Йосиф Верещинський, який написав кілька політико-публіцистичних трактатів, де згадав і про українське козацтво. В одному з них під назвою «Гостинець певний...», який надруковано в 1595 р. у Кракові, він писав: «опинився на Низу [мова йде про запорозьких козаків] і грабувати чабанів турецьких, чи в Сльозинському бору спустошувати купців...» (Pisma tresci... 1860: 14).

Інформативні свідчення про традицію козацького здобичництва залишив австрійський посол Ерїх Лясота, який перебував на Базавлуцькій Січі у 1594 р. і зробив такий запис у щоденнику: «Лише 18 червня

[козацький] вождь із рештою війська повернувся у свій табір зі згаданого раніше морського походу. Він зустрів татар при очаківській переправі, мав із ними дві сутички, одну на воді, другу на суходолі, причому козаки взяли в полон пораненого в коліно знатного татарина на ім'я Белека з царських придворних. Та оскільки турецькі сили, що захищали татар від небезпеки, були надто великі, а саме склалися із 8 галер, 15 каравел і 150 сандалів, то козаки змушені були відступити й не могли зашкодити переправі» (Яворницький, 1991: 69–79). Тут згадується про захоплення в полон важливого полоненого – знатного кримського татарина. Такі свідчення також є важливими в дослідженні питання структури козацького здобичництва.

Висновки. Отже, проаналізувавши джерела та літературу, можемо говорити, що в офіційних і неофіційних згадках XVI ст. простежується декілька позицій щодо здобичництва українського козацтва. Передусім варто зазначити про офіційну риторику влади Речі Посполитої, яка засуджувала таку діяльність козаків, навіть карала за неї. Разом із тим намагалася взяти під свій контроль здобичництво, використовувала його під час військових кампаній, головне, офіційно визнавала як часткову плату за несення специфічної служби й охорону кордонів. Шляхтичі, у тому числі й ті, що перебували при владі та військовій справі, ставилися до здобичництва суперечливо: з одного боку, визнавали таку діяльність козаків, дець навіть виправдовували як відповідь на татарські напади, а з іншого – засуджували та називали «грабунками». Також у згадках сучасників є важлива інформація про сприйняття козаками здобичі як військово трофею, як плати за службу. Міститься інформація про структуру здобичі та шляхи її використання, правове обґрунтування здобичницьких походів і їх наслідків. Таким чином, звернення до спогадів сучасників українського козацтва є важливим аспектом комплексного дослідження проблематики здобичництва.

Список використаних джерел:

1. Kuntze E., wyd. Swietoslawa Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg osmioro. 1572– 1576. Krakow : J. Pilipowski, 1917. 742 s.
2. Paprocki B. Herby gycerstwa polskiego. Krakow : Turowski Kazimierz Józef, 1858.
3. Pisma tresci moralnej Ks. Jozafa Wereszczynskiego / Wyd. W. Tarowskiego. Krakow, 1860. 118 s.
4. Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586. Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1307 ad Annum 1793. Cracoviae, 1887. T. XI. 430 s.
5. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2016. 299 с.
6. Вирський Д. Українське Подніпров'є в С. Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585). *Історико-географічні дослідження в Україні*. Вип. 11. Київ, 2009. С. 19–35.
7. Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582) / пер. с лат. И. И. Виноградова. Санкт-Петербург, 1889. 309 с.
8. Грушевський М. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. 485 с.
9. Ковалець Т. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник*. Вип. XI. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 63–71.
10. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*. Чернівці : Сіверянська думка, 1999. 216 с.
11. Плецкий С. Здобичництво. *Українське козацтво : мала енциклопедія*. Київ : Генеза ; Запоріжжя : Премер, 2002. С. 172.
12. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. Киев : Тип. Г.Л. Францкевича, 1904. 327 с.
13. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Львів, 1991. Т. II. 388 с.

References:

1. Kuntze, E., ed. Swietoslaw Orzelski, Bezkrólewia, book eight. 1572– 1576. Krakow, 1917: J. Pilipowski. – 742 p. [in Polish].
2. Paprocki, B. Herby of Polish knighthood. – Krakow, 1858: Turowski Kazimierz Jozef [in Polish].
3. The writings of the moral content of Fr. Jozafa Wereszczynskiego / Wyd. W. Tarowski. – Krakow, 1860. – 118 p. [in Polish].
4. War cases of King Stefan Batory. Djariii, accounts, letters and files from 1576–1586 // Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1307 ad Annum 1793. – T. XI. – Cracoviae, 1887. – 430 p. [in Polish].
5. Vyrskyi D. Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyina XVII st.) [Ukrainian wars: chronicles of the Tatar frontier of Ukraine (XVI – middle of XVII centuries)] / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2016. – 299 p. [in Ukrainian].
6. Vyrskyi D. Ukrainske Podniprovie v S. Sarnytskoho «Opysy davnoi ta novoi Polshchi» (1585) [Ukrainian Dnieper in S. Sarnytsky's «Description of Old and New Poland» (1585)] // Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – Vyp. 11. – K., 2009. – P. 19–35 [in Ukrainian].
7. Geidenshtein R. Zapiski o Moskovskoi voine (1578–1582) [Notes on the Moscow War (1578–1582)] / Per. s lat. I. I. Vinogradova. – SPb, 1889/ – 309 p. [in Russian].
8. Hrushevskiy M. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the history of Ukraine-Russia]. – T. 8. – Lviv, 1908. – 485 p. [in Ukrainian].
9. Kovalets T. «Konstytutsiia Yazlovetskoho hetmana z Buchacha iz kozakamy nyzovymy zaporozkymy roku Bozhoho 1571»: nevidoma postanova pershoi kozatskoi komisii [«Constitution of the Yazlovetsky Hetman of Buchach with the Cossacks of the Lower Zaporozhians in the Year of God 1571»: unknown resolution of the first Cossack commission] // Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. – Vyp. KhI. – Kamianets-Podilskyi, 2015. – P. 63–71 [in Ukrainian].

10. Lepiavko S. Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591) [Ukrainian Cossacks in International Relations (1561–591)]. – Chernihiv: Siverianska dumka, 1999. – 216 p. [in Ukrainian].
11. Pletyski S. Zdoychnytstvo [Prey] / Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia. Kyiv, 2002: Heneza; Zaporizhzhia: Premier. – P. 172 [in Ukrainian].
12. Storozhenko A. Stefan Batorii i dneprovskie kazaki : issledovaniia, pamiatniki, dokumenty i zametki [Stefan Batory and the Dnieper Cossacks: research, monuments, documents and notes]. – Kiev: Tip. G. L. Frantkevicha, 1904. – [6], 327 p. [in Russian].
13. Iavornytskyi D. Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]. – T. II. – Lviv, 1991. – 388 p. [in Ukrainian].